

Examining the Origin of the Manuscripts of the Endowments of Asadullah Khatoun Ameli (Death: after 1067 AH), Endowed to Astan Quds Razavi

Kazem Ostadi¹

Abstract

Asadullah Khatoun endowed 400 manuscripts to Astan Quds Razavi in 1067 AH. This collection has been the biggest library endowed before the delivery of a collection of more than 700 manuscripts that Nader Shah Afshar in 1145 AH, that he had brought to Iran from the Indian War. This research was done about this library and its endower. That is, to see what information the list of manuscripts of Asadullah Khatoun entails. Another aim of the study was to see what information we can get from the manuscripts about the endower and the origin of his endowed library. The name of the endower and his lineage, according to the manuscripts, is in these words "the waqef is Asadullah ibn Sheikh Mohammad Mu'min (known as bn Khatoun al-Mashhadi Ameli). Another thing that this study answers is that whether there is a kin relationship to Sheikh Mohammad Khatoun (1059 AH), the leader of the government of Abdullah Qutb Shah in South India and to see if it is possible that these endowed manuscripts belonged to his personal library. The results showed that the 400 copies that have been endowed to Astan Quds Razavi belong to Alami Fahami Sheikh Mohammad bin Khatoun, and the collection has been endowed the library of Astan Quds Razavi by his son. The person has been a leader and vicegerent of Heider Abad kingship for about 20 years of the 46-year period of Shia government of Sultan Abdullah Qutb Shah. Mohammad Khatoun was a pupil of Sheikh Bahaei and Mir Mohammad Mo'men Estrabadi and has established a famous religious school in the south of India.

Keywords: Manuscript, Mohammad Khatoun, Abdullah Qutb Shah, Heidar Abad, Library of Astan Quds Razavi.

1. MA in Philosophy, Mofid University, Qom, Iran (kazemostadi@gmail.com)

بررسی منشأ نسخه‌های خطی وقفی اسدالله خاتون عاملی (متوفی بعد از ۱۰۶۷ق) به آستان قدس رضوی

کاظم استادی^۱

چکیده

در ۱۰۶۷ق، ۴۰۰ نسخه خطی توسط اسدالله خاتون وقف آستان قدس رضوی شده است. این مجموعه، بزرگ‌ترین کتابخانه واگذارشده به این کتابخانه تا قبل از واگذاری ۷۰۰ نسخه خطی نادرشاه افشار (م ۱۱۶۰ق) در ۱۱۴۵ق است (که از جنگ هندوستان به ایران منتقل نموده بود) می‌باشد. اکنون مناسب است پژوهشی درباره این کتابخانه و واقف آن انجام شود و این مسائل پرسیده شوند که: فهرست نسخ خطی اسدالله خاتون، شامل چه اطلاعاتی است؟ آیا از احصاء و بررسی این نسخ، می‌توان اطلاعاتی پیرامون واقف یا منشأ کتابخانه وقفی او به دست آورد؟ نام و نسب واقف در یادداشت‌های وقفی نسخه‌های واگذارشده، با این عبارت آمده است «الواقف اسدالله ابن شیخ محمد مؤمن (المشتهر بابن خاتون المشهدی عاملی)». پرسش دیگر این است که آیا او نسبتی با شیخ محمد خاتون (م ۱۰۵۹ق) پیشوای دولت عبدالله قطب‌شاه جنوب هند دارد و ممکن است که این نسخ خطی وقفی، متعلق به کتابخانه شخصی او بوده باشند؟ در بررسی‌های پژوهش حاضر، مشخص شد که چهارصد نسخه وقفی به آستان قدس رضوی، از آن‌ها علامی فهامی شیخ محمد بن خاتون هستند که توسط فرزندش، وقف آستان قدس رضوی شده است. او حدود ۲۰ سال از دوره ۴۶ ساله حکومت شیعی سلطان عبدالله قطب‌شاه، پیشوا و نواب سلطنت حیدرآباد بوده است. محمد خاتون شاگرد شیخ بهائی و میر محمد مؤمن استرآبادی بوده و حوزه درسی قابل توجهی در جنوب هند تشکیل داد.

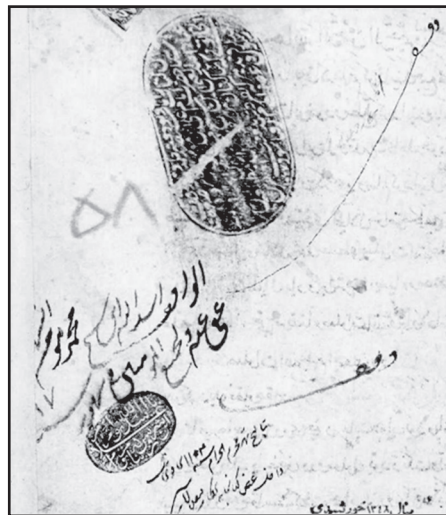
واژگان کلیدی: نسخه‌های خطی، محمد خاتون، عبدالله قطب‌شاه، حیدرآباد، کتابخانه آستان قدس

۱. کارشناس ارشد فلسفه، دانشگاه مفید، قم، ایران (kazemostadi@gmail.com).

مدخل

به مناسبت تحقیقی که پیرامون کتاب *حدیقه الشیعه* منسوب به مقدس اردبیلی (م ۹۹۳ق) و کتاب *کاشف الحق* منسوب به ملا معزالدین اردستانی (قرن ۱۱) انجام شده است (نک: استادی، ۱۴۰۲ الف: سراسر متن)، روشن گشت که معزالدین اردستانی از شاگردان حوزه درسی علامه فهامی شیخ محمد خاتون عاملی (م ۱۰۵۹ق) پیشوای دولت عبدالله قطب شاه (حکومت: ۱۰۸۳-۱۰۳۸ق) از حاکمان جنوب هند و حیدرآباد بوده است. (برای اطلاع بیشتر، نک: صاعدی شیرازی، ۱۹۶۱م: سراسر متن؛ ابن طیفور، بی تا: ۲۲۵-۲۲۲) در این میان، شرح حال مفصلی برای شیخ محمد خاتون عاملی نگاشته شد (نک: استادی، ۱۴۰۲ ی: ۱۲، سراسر متن) و در ضمن آن، تألیفاتش از سوی نگارنده نیز جمع آوری و معرفی شد. در ضمن بررسی نسخ خطی مرتبط با این پژوهش‌ها، با تعداد زیادی نسخه خطی در کتابخانه آستان قدس رضوی مواجه گردیده که واقف آن‌ها «اسدالله بن محمد مؤمن خاتون عاملی» بودند و با عباراتی این گونه وقف شده بودند: «الواقف الضعیف النحیف ابن شیخ محمد مؤمن أسد الله الخاتونی»، «الواقف ابن شیخ محمد مؤمن أقل عباد الله أسد الله الخاتونی».

تمامی این نسخ، دارای یادداشت‌های وقفی همانندی بودند که برخی با مهر بزرگ و برخی جدای از مهر بزرگ، عبارت‌های مختصری را نیز به صورت دست‌نوشته به همراه داشتند. به عنوان نمونه، در صفحات عطف نسخ «شرح شافیه» و «ترتیب ایضاح الاشتباه» اثر محمدعلی کربلایی (قرن ۱۱ق) از کتابخانه آستان قدس رضوی (غلامی مقدم، ۱۳۸۷: ۱۲، ۱۰۰/۲۷)، یادداشت وقفی به صورت مهر بزرگ، با این عبارت وجود دارد (کربلایی، قرن ۱۱، شرح شافیه؛ همو، ترتیب ایضاح الاشتباه، صفحات اول و آخر هر دو نسخه را ببینید): «این کتاب را با سیصد و نود و نه جلد دیگر وقف آستانه حضرت علی ابن موسی رضا نمود، اضعف عبادالله العنی ابن شیخ محمد مومن اسد اله الخاتونی که ساکنان مشهد مقدس از مطالعه آن بهره‌مند گردند. هرکه بفروشد بلعنت خدا و نفرین رسول و غضب امام گرفتار شود ۱۰۶۷» (تصویر ۱).

تصویر ۱: نمونه مهر وقف اسدالله خاتون در نسخه‌های خطی

در پایین این مهر بزرگ نیز نوشته شده است: «الواقف اسدالله ابن شیخ محمد مؤمن (المشتهر بابن خاتون المشهدی عاملی) عفی عنه و لجمیع المؤمنین فی شهور سنه ۱۶۰۷ق» (به همراه مهر بیضوی واقف: یا اسدالله، غلام توام، این شرفم بس که به نام توام).^۱ بنابراین، واقف نسخه، «اسدالله بن محمد مؤمن ابن خاتون المشهدی عاملی» است که در ۱۰۶۷ق، چهارصد کتاب را وقف کتابخانه حرم امام رضا (ع) نموده است. (همچنین نک: شاکری، ۱۳۶۷: ۹۳/۱-۹۱)

با توجه به وجود این تعداد نسخه خطی وقف شده به آستان قدس رضوی که همگی آن‌ها قدمتی قبل از ۱۰۶۷ق دارند، اکنون مناسب است پژوهش یا تحقیقاتی درباره این کتابخانه و واقف آن انجام گردد و سؤالات ذیل مطرح شوند: ۱. آیا فهرست کاملی از نسخ خطی اسدالله خاتون می‌توان تهیه نمود و این لیست شامل چه اطلاعاتی است؟ ۲. آیا از احصاء نسخ وقفی اسدالله خاتون و بررسی اجمالی آن‌ها می‌توان اطلاعاتی پیرامون واقف یا منشأ کتابخانه وقفی او به دست آورد؟ ۳. نام و نسب اسدالله خاتون در یادداشت‌های وقفی نسخه‌های اهداء شده به آستان قدس رضوی به این صورت «الواقف اسدالله ابن شیخ محمد مؤمن (المشتهر بابن خاتون المشهدی عاملی)» آمده است. آیا او نسبتی با شیخ محمد خاتون (م ۱۰۵۹ق) پیشوای دولت عبدالله قطب‌شاه دارد؟ ۴. اگر اسدالله خاتون نسبتی با شیخ محمد داشته باشد، آیا ۴۰۰ عنوان نسخه وقفی اسدالله خاتون، می‌تواند متعلق به کتابخانه شخصی شیخ محمد خاتون باشد که از طریق اسدالله وقف شده‌اند؟

پیشینه پژوهش

جدای از اشاره مختصر صاحب کتاب *اعیان الشیعة* (امین عاملی، ۱۴۲۱: ۲۸۹/۳) و نیز صاحب *صیقات الشیعة* (تهرانی، بی‌تا: ۴۲/۵)، یک متن دیگر اشاره‌ای به اسدالله خاتون و کتابخانه وقفی او دارد. نویسنده در جزوه کوچکی با عنوان «واقفین عمده کتاب به کتابخانه آستان قدس رضوی» نوشته است: «ابن خاتون، شیخ اسدالله بن شیخ محمد مؤمن ضمن وقف ۴۰۰ نسخه کتاب خطی، فرائد القلائد به شماره ۱۱۹ را که برای شیخ محمد ابن خاتون عاملی در ۱۰۴۰ق نوشته شده از جمله کتب وقفی خود به کتابخانه آستان قدس رضوی تقدیم کرده است. تاریخ وقف ۱۰۶۷ق». (شاکری، ۱۳۸۰: ۱۴) بنابراین، ظاهراً نوشته حاضر، اولین اثر مستقل پیرامون کتاب‌های وقفی اسدالله خاتون به آستان قدس رضوی است. اکنون ضمن جستجو شرح حال اسدالله خاتون، برخی از مسائل پیرامون نسخ خطی او را بررسی می‌نماییم.

روش پژوهش

تحقیق حاضر به روش توصیفی-تحلیلی و با کمک گرفتن از راهبرد استقرایی-اسنادی، گونه‌های مختلف نسخه‌های خطی وقفی اسدالله مؤمن خاتون عاملی در ۱۰۶۷ق به آستان قدس رضوی را موردنظر و بررسی قرار داده است. ضمن آن، با بهره‌گیری از روش پژوهش کتابخانه‌ای، برخی از شواهد و اطلاعات منابع مرتبط دیگر را جمع‌آوری و مورد مطالعه و تجزیه و تحلیل قرار داده است.

۱. متن این مهر به لطف استاد سید حسین موسوی زنجانی (میرغوغا) خوانده شد.

شرح حال اسدالله عاملی

شرح حالی از اسدالله بن محمد مؤمن عاملی یافت نشد، فقط برخی اندک از تراجم نویسان و کتابشناسان، به واسطه کتاب‌های وقفی او، چند خطی به نام و اطلاعات حاصل از این وقف، اشاره نموده‌اند که برای توجه به میزان اطلاعات ارائه شده، مناسب است، عین اشارات ایشان دانسته شود.

سید محسن امین (م ۱۳۷۱ق) در *اعیان الشيعة* آورده است: «الشيخ أسد الله بن محمد مؤمن الخاتوني العاملی الساکن فی المشهد المقدس الرضوی. کان حیا سنة ۱۰۶۷. عالم فاضل من سکنة المشهد المقدس الرضوی والظاهر أن أحد أجداده جاء من البلاد العاملية إلى المشهد الرضوی وتوطن فيه وولد هو وأبوه هناك لغلبة العجمة عليه وكون اسم أبيه من الأسماء المعتادة عند الفرس. وعلماء العاملين كثيرا ما كانوا يهاجرون إلى إيران وبلاد الهند وغيرها ويتوطنونها. کان عنده أربعمائة مجلد مخطوطة وقفها جميعها على الأستانة المباركة الرضوية وصنع طابعا كبيرا ونقش عليه صورة الوقف بالفارسية وطبع به على كل واحد من هذه الكتب وهذه صورته: ... وقف هذا الكتاب مع ثلاثمائة وتسعة وتسعين جلدا أخرى على آستانة حضرة الإمام على بن موسى الرضا أضعف عباد الله الغنى ابن الشيخ محمد مؤمن أسد الله الخاتوني ليطالع بها سكان المشهد المقدس وكان من باعها فعليه لعنة الله وسخط رسوله وغضب الامام سنة ۱۰۶۷». (امین عاملی، ۱۴۲۱: ۲۸۹/۳)

شیخ آقابزرگ تهرانی نیز، در *اعلام الشيعة* پیرامون ابن خاتون نوشته است: «أسد الله الخاتوني: ابن محمد مؤمن العاملی المجاور للمشهد الرضوی ظاهرا و الواقف لأربعمائة مجلد من كتبه للأستانة (الرضوية) لينتفع منها سکنة تلك المشهد فی سنة ۱۰۶۷. و من تلك الكتب مجموعة من أشعار شعراء متعددين، مرتبة على ترتيب حروف القافية، و على تلك المجموعة تملك محمد بن على الشهير ب«ابن خاتون». و يأتي محمد مؤمن العاملی الذي اشترى منه بعض الكتب الشيخ محمد بن على الشهير ب«ابن خاتون» و المحتمل أنه والد صاحب الترجمة. أقول ترجم النصر آبادی فی «التذكرة ص ۱۳۲» رجلا بعنوان ميرزا أسد (ذ ۷۱۴: ۹: عريان) و ذکر أنه کان وصی محمد بن على بن خاتون تلميذ البهائي م ۱۰۳۰ و المترجم لشرح أربعينية (ذ ۴ قم ۳۲۲) و کان معه عند وفاته فی حيدر آباد دکن، فحمل بعد فوته جميع أثنائه إلى إصفهان و سلم جميعها الى ورثته بشهادة جمع انا (النصرآبادی) أحدهم و ذکر أنه بعد مدة جاور العراق و عند تأليفه «التذكرة» ادعوا عليه و جلبوه الى اصفهان مشتكين حتى استوفوا عنه جبرا ما طلبوه من ماله». (تهرانی، بی تا: ۴۲/۵)

بنابراین، شرح حالی از وضعیت زندگانی اسدالله خاتون به دست نیامد و او جدای از مسئله وقف نسخ خطی به آستان قدس، دارای شخصیتی ناشناخته و مجهول است.

کتاب‌های وقفی اسدالله به آستان قدس رضوی

درباره فهرست کتاب‌های وقفی اسدالله به آستان قدس و حواشی این مسئله، از جهات مختلفی می‌توان مطالبی را بررسی و عنوان نمود که برخی از آن‌ها در ادامه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

طریقه جمع‌آوری عناوین نسخ اسدالله

با چند طریق، اطلاعات نسخ وقفی ابن خاتون از طریق جستجوی کلیدواژه‌های «ابن خاتون»، «اسدالله بن محمد مؤمن»، تاریخ وقف «۱۰۶۷ق»، دستیاب شدند: ۱. استفاده از پایگاه اینترنتی فهرستگان نسخ خطی ایران و نیز، جستجوی در رایانه مؤسسه الجواد(ع). ۲. استفاده از پایگاه اینترنتی کتابخانه آستان قدس رضوی. ۳. استفاده از مجلدات فهرست‌های نسخ خطی کتابخانه آستان قدس رضوی. هرچند که در فهرست‌نویسی تعدادی از نسخ خطی وقفی اسدالله، اشاره‌ای به کلیدواژه‌های ذکرشده در بالا نشده بود، بنابراین فرآیند جستجو و کشف ۴۰۰ نسخه خطی وقفی ابن خاتون را مشکل نمود. بنابراین، برخی از عناوین این کتاب‌های وقفی از طرق دیگر، دستیاب شدند. ۴. بررسی برخی از ارجاعات مؤلفین و نویسندگان به برخی از نسخ خطی اسدالله ابن خاتون. ۵. برخوردهای اتفاقی به نسخ خطی اسدالله خاتون. به عنوان مثال، تحقیقی پیرامون نسخ خطی کتاب الغیبه نعمانی انجام شد (استادی، ۱۴۰۰ف: سراسر متن) که به صورت اتفاقی توجه به یک نسخه نفیس از کتابخانه وقفی ابن خاتون، حاصل گردید. در هر صورت، از مجموع این بررسی‌ها و جستجوها که البته عمده آن به مدد وجود فهرستگان نسخ خطی ایران صورت گرفت، اکثر عناوین کتابخانه اسدالله خاتون به دست آمد.

برخی از مشکلات در شناسایی آماری نسخه‌ها و عناوین آن‌ها

جدای از برخی فهرس‌نویسان نسخ خطی اسدالله خاتون که به صورت عکسی در برخی کتابخانه‌ها وجود داشتند و لازم بود این عناوین تکراری عکسی، از جامعه آماری حذف شوند، مهم‌ترین مشکل پیش روی جستجو و فهرست کتابخانه وقفی ابن خاتون، مسئله «مجموعه‌ها و مدیریت کتابخانه آستان قدس رضوی» و نیز برخی از «اشتباهات تایپی عددی و مانند آن» بود.

تفکیک نادرست مجموعه‌ها و شماره‌گذاری ناهمگون

واژه کتاب، جدای از آن‌که به معانی «فصل و باب» به کاررفته است، در حوزه فهرست‌نویسی نسخه خطی، دارای معنی تقریباً مشخصی است که از آن به عنوان «ابتداء متن تا انتهای متن یک تألیف مؤلف» به کار می‌رود. در این میان، واژه «کتاب» با کلمه یا اصطلاح «نسخه» تفاوتی آشکار پیدا می‌کند. به این معنی که «یک نسخه فیزیکی واحد»، می‌تواند شامل یک کتاب یا شامل چندین کتاب از یک مؤلف یا چند مؤلف باشد که این نسخه‌های فیزیکی واحد مشمول چند کتاب را، با عنوان «مجموعه» یاد می‌کنند. به عبارت دیگر، در گذشته، کاتبان نسخ خطی به دلایل مختلفی، مانند «راحتی حمل و نقل»، «هزینه فراهم‌آوری نسخه»، «کم حجم بودن متن‌ها» و مانند آن، تمایل داشتند که کتاب‌ها را به صورت مجموعه در یک نسخه واحد خطی، کتابت یا صحافی نمایند.

اکنون، نوع تعامل کتابخانه‌ها با این «مجموعه‌ها»، مختلف است. غالب کتابخانه‌ها، هر واحد نسخه خطی فیزیکی را به عنوان «یک نسخه»، شناسایی و به عنوان «مجموعه» فهرست می‌کنند و در ضمن آن، به معرفی کتاب‌های داخل مجموعه می‌پردازند. اما برخی اندک از کتابخانه‌ها (همانند کتابخانه آستان قدس رضوی)، یا به دلیل «افزایش آمار فهرست کتابخانه» و یا دلایل دیگری، کتاب‌های موجود در یک مجموعه را، به عنوان

«نسخه‌هایی با هویت مستقل»، فهرست نموده‌اند که این عمل خودآگاه یا ناخودآگاه ایشان، موجب ابهاماتی در آمار کلی نسخ خطی موجود در ایران و از آن مهم‌تر، مشکلاتی برای پژوهشگران و نیز فهرست‌نویسان دیگر می‌گردد.

به‌عنوان نمونه در بررسی نسخ خطی وقفی اسدالله خاتون مشاهده شد که نسخه‌های مجموعه در این نسخ وقفی، به‌صورت چهار مدل مختلف و متنوع فهرست و شماره‌گذاری شده‌اند. برخی از نسخه‌های مجموعه، به‌صورت تفکیکی فهرست نشده‌اند. بعضی دیگر که به‌صورت تفکیکی فهرست شده‌اند، شماره‌گذاری آن‌ها، مختلف و مشوش هستند. به‌عنوان نمونه: ۱. تعدادی از نسخ مجموعه، با یک شماره اصلی و نیز، یک شماره در ممیز فرعی، شماره‌گذاری شده‌اند. ۲. بعضی از نسخ مجموعه، با یک شماره واحد، اما در چند عنوان فهرست شده‌اند. (به‌عنوان نمونه نک: نسخه شماره ۱۲۱۱) ۳. تعدادی از نسخ مجموعه، به‌صورت مخلوط و مشوش شماره‌گذاری شده‌اند، به این معنی که برخی از عناوین با شماره ممیزدار و برخی از عناوین همان مجموعه، با شماره‌های مستقل بدون ممیز، شماره‌گذاری شده‌اند. (به‌عنوان نمونه، نک: نسخه شماره ۱۰۵۳/۱، ۱۰۵۳/۲ یا مثال دیگر: ۱۲۹۳/۱، ۱۲۹۴/۱، ۱۲۹۴/۲، ۱۲۹۵)

به نظر می‌رسد که مناسب بود، اولاً مجموعه‌ها به‌صورت غیر تفکیکی فهرست شوند و اگر قرار است فهرست تفکیکی گردند، همه این مجموعه‌ها توسط یک فهرست‌نویس و با یک استاندارد واحد و هماهنگ فهرست می‌شدند.

برخی از اشتباهات تاپی عددی و مانند آن

جدای از جستجوهای موردی و متفرقه در برخی از منابع و آثار تراجم‌نویسان و کتابشناسان، بیشترین میزان بررسی نگارنده برای یافتن تمامی نسخ خطی ابن‌خاتون، از طریق نرم‌افزار و اطلاعات موجود در فهرستگان نسخ خطی و فهرس آستان قدس رضوی انجام شد و چون جستجوی‌ها از طریق کلیدواژه‌ها و نیز بررسی عناوین تمامی نسخ خطی وقف شده در ۱۰۶۷ق صورت گرفت، پس خطاهای تاپی و نگارشی فهرست‌نویسان و نیز کاربران حروف‌چینی این پایگاه‌ها در نتایج به‌دست آمده بسیار مؤثر بود و به‌نوعی، نتایج را مختلف و بررسی‌های صورت گرفته را زمان‌بر نمود. مثلاً در برخی از فهرس، فهرست‌نویسان نسخ خطی اسدالله خاتون، تاریخ وقف (که برای جستجوی ما حائز اهمیت بود)، نادرست درج شده بود. به این معنا که تاریخ وقف ۱۰۶۷ق ابن‌خاتون، به تاریخ ۱۰۶۸ق یا ۱۰۶۲ و غیره ثبت شده بودند. به‌عنوان نمونه نسخه خطی شماره ۳۹۷۰ با تاریخ ۱۱۶۶ق و نسخه خطی شماره ۲۲۴۴ با تاریخ ۱۲۶۷ق ثبت شده‌اند. این در صورتی است که تمامی نسخ خطی اسدالله خاتون در یک‌زمان و با یک مهر و در تاریخ ۱۰۶۷ق وقف شده‌اند.

کسری تعداد فهرست عناوین نسخ و دلایل آن

بااینکه جستجوی فراوان و وقت زیادی صرف شد، اما از ۴۰۰ نسخه خطی وقف شده توسط اسدالله خاتون، حدود ۲۵ نسخه خطی از نسخ وقفی ابن‌خاتون به آستان قدس رضوی شناسایی نشد. این وضعیت می‌تواند به یکی یا چند مورد از دلایل زیر واقع شده باشد که به ترتیب احتمال، عبارت‌اند از:

فهرست شدن نسخه بدون نام واقف

احتمال بسیار زیادی وجود دارد که برخی از نسخه‌های فهرست شده نسخ اهدایی اسدالله خاتون به آستان قدس رضوی، بدون نام و نشانی از واقف آن‌ها یا تاریخ وقف، فهرست شده باشند که به همین دلیل، به راحتی قابل شناسایی نیستند، مگر این‌که به صورت تصادفی ملاحظه و شناسایی گردند. به عنوان مثال، از نسخه‌های شناسایی شده، بیش از ۱۵ نسخه، به این طریق یا توجه به وجود برخی سرنخ‌ها، کشف و معرفی شدند.

اتصال و الصاق نسخ در یک جلد

با بررسی عناوین نسخه‌های به دست آمده از کتابخانه وقفی اسدالله خاتون، روشن می‌شود که تعداد محدودی از این نسخ، نسخه‌های کم‌ورق هستند. بنابراین، بعید نیست و بلکه محتمل است که چون برخی از نسخه‌های وقفی ابن خاتون کم‌ورق یا چند برگ بوده‌اند، در ترمیم‌ها و صحافی‌های بعدی کتابخانه در طول چند قرن، این نسخه‌های مجزا، به صورت مجموعه و متصل به هم، تجلید شده باشند.

عدم درج مهر و یادداشت وقفی

مبنی بر یک احتمال ضعیف، ممکن است واقف نسخه‌ها، بر بعضی از نسخه‌ها مهر یا یادداشت وقفی خود را زده باشد و این نسخه‌ها در فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی، با مشخصات واقف فهرست نشده باشند. هرچند که از متن و عبارت مهر واقف برمی‌آید که اسدالله خاتون به نشانه‌گذاری نسخه‌های خطی وقفی، اهتمام داشته است، زیرا در متن مهر وقف نوشته شده: «[...] هر که بفروشد بلعنت خدا و نفرین رسول و غضب امام گرفتار شود [...]». (به عنوان نمونه نک: کربلایی، قرن ۱۱: ۱)

فهرست نشدن برخی نسخه‌ها

مبنی بر یک احتمال ضعیف، ممکن است تعدادی از نسخه‌های خطی وقفی اسدالله خاتون، در کتابخانه آستان قدس رضوی فهرست نشده باشند. البته این احتمال بسیار بعید است، چون این نسخه‌ها از نسخه‌های متقدم کتابخانه هستند و در چندین بار فهرست نویسی نسخ کتابخانه آستان قدس، حتماً مدنظر بوده‌اند، مگر این‌که نسخه‌هایی به هم چسبیده بوده و از دید فهرست نویس پنهان مانده باشد و مثلاً دو نسخه به عنوان یک نسخه فهرست شده باشد که این وضعیت نیز بسیار بعید است.

شمارش اشتباه نسخه‌ها توسط واقف

احتمال دارد واقف، در آمار و شمارش نسخه‌های خطی وقفی به آستان قدس، دچار اشتباه شده باشد و اساساً تعداد نسخه‌های اهدایی، کمتر از ۴۰۰ عدد بوده‌اند. هرچند که با توجه به متن و عبارت مهر واقف، مشخص است که واقف به تعداد و شمارش نسخه‌ها اهتمام ویژه داشته است، زیرا او می‌توانست در یادداشت مهر وقف، از عدد «چهارصد» استفاده نماید، ولی نوشته است: «[...] این کتاب را با سیصد و نود و نه جلد دیگر وقف آستانه [...]». (به عنوان نمونه نک: کربلایی، قرن ۱۱: ترتیب ایضاح الاشتباه، ۱)

عدم تحویل برخی نسخه‌ها به آستان قدس رضوی

مبنی بر یک احتمال، ممکن است واقف یا نماینده او یا حمال و باربری که نسخه‌ها را تا کتابخانه حمل

می‌نموده، برخی از نسخه‌ها را در زمان «انتقال، اهداء و وقف» به آستان قدس، تحویل فیزیکی نداده باشند. همچنین ممکن است که برخی از نسخه‌ها از بار حمل، افتاده یا حین انتقال، سرقت شده باشند.

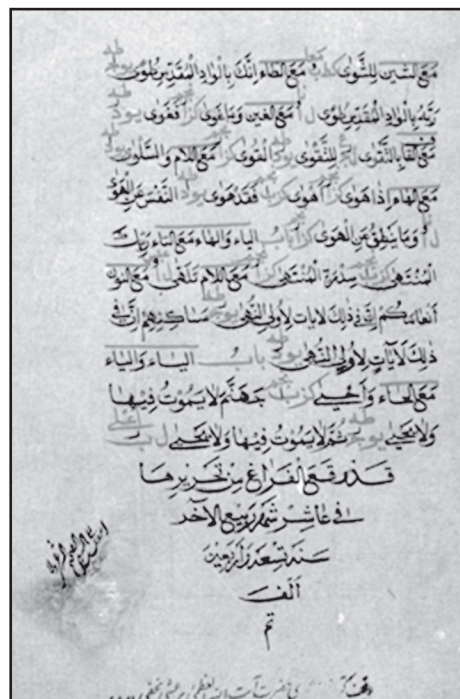
نسخه‌های قرضی از کتابخانه مرجوع نشده‌اند

مبنی بر یک احتمال قابل قبول، ممکن است، برخی از نسخ وقفی ابن خاتون، در طول چهار قرن، از کتابخانه آستان قدس خارج شده، ولی به مخزن کتابخانه، مسترد و برنگشته باشند؛ چه این‌که نسخه‌های وقفی خارج شده، اکنون در دست افراد دیگری قرار داشته باشند و یا این‌که به برخی کتابخانه‌های شخصی یا عمومی، اهداء یا فروخته یا انتقال یافته باشند. به عنوان نمونه، بعید نیست که نسخه کشف‌الآیات قطب‌شاهی در کتابخانه آیت‌الله مرعشی (امینی، ۱۳۹۷: ۴۹، شماره نسخه ۱۹۴۱۰، برگ اول و آخر) با عنوان هادیه قطب‌شاهی در استخراج آیات الهی و تاریخ کتابت: ۱۰۴۹ق، مربوط به نسخ وقفی اسدالله خاتون باشد. در این نسخه، یادداشت و مهر اول و آخر نسخه، تراشیده و محو شده‌اند. (تصاویر ۲، ۳)

طبق مقدمه کتاب، محمدعلی کربلایی این اثر را به درخواست استادش ابن خاتون عاملی نوشته و آن را با نام عبدالله قطب‌شاه اهدا نموده است و ظاهراً در سلخ محرم ۱۰۴۵ق از نگارش کشف‌الآیات به حیدرآباد فارغ گشته است. (نک: فهرست کتابخانه بانک‌پور خدابخش، شماره ۱۴۸۶، با تاریخ ۱۰۴۵ق) مؤلف در مقدمه کتاب هادیه قطب‌شاهی نوشته است: «اما بعد، چنین گوید بنده پروردگار متصف به صفت یکتایی، محمدعلی کربلایی که چون به رهنمونی قاید توفیق در سلک تلامذه جامع العلم و الهمم عمده و کلاء السلاطین العظام فی العالم المختص من الله بالفضل الجلی، محمد المشتهر بابن خاتون عاملی عامله الله بلطفه الخفی بطوله الجسیم و کرمه العمیم بقرات علم تفسیر و حدیث اشتغال داشتند منخرط بودم و اغلب اوقات در درس و مباحثه رجوع به بعضی آیات میشد و احتیاج می‌افتاد به دانستن این‌که آن آیه در کدام جزء و حزب و سوره است و خصوص آن اشکال تمام داشت، حضرت علامی فهامی استادی بنا بر حسن اعتقاد خویش نه به اندازه استعداد این درویش، اشاره فیاض البشارة صادر فرمودند که این فقیر رساله‌ای در دانستن هر آیه از آیات قرانی که در کجا واقع است، تألیف نماید [...]». (کربلایی، ۱۰۵۷: ۲)

تصویر ۳: کشف الآيات قطب شاهي، کتابخانه مرعشي، شماره ۱۹۴۱۰، ابتدای نسخه

تصویر ۲: کشف الآيات قطب شاهي، کتابخانه مرعشي، شماره ۱۹۴۱۰، انتهای نسخه

برخی اطلاعات به دست آمده از نسخه شناسی کتابها

پس از بررسی فهرست حدود ۳۷۵ نسخه به دست آمده از مجموعه ۴۰۰ نسخه ای وقفی آستان قدس رضوی، اطلاعاتی مختلفی حاصل شد.

نسخه های قطب شاهیان

در میان نسخه های خطی وقفی اسدالله خاتون به کتابخانه آستان قدس رضوی، نسخه های متعددی یافت می شوند که به حکومت و شاهان قطب شاهي مربوط هستند. قطب شاهیان، سلسله ای از سلاطین شیعه در دکن، مشهور به حکام تلنگ یا قطب شاهیان بودند که از ۹۱۸ق تا ۱۰۹۸ق در جنوب هند، یعنی مشرق دکن (گلگنده و حیدرآباد)، فرمانروایی داشتند. هفتمین فرمانروای پادشاهی قطب شاهیان، سلطان عبدالله قطب شاه (م ۱۰۸۳ق) پسر سلطان محمد قطب شاه بود که از ۱۰۸۳-۱۰۳۸ق حکومت نمود (نک: بلگرامی، ۱۹۲۴: ح) و تعدادی از نسخ کتابخانه وقفی اسدالله خاتون، به دوره ایشان مربوط هستند.

برخی از این نسخه ها عبارت اند از: ۱. ترجمه قطب شاهي، اثر محمد بن علی خاتون عاملی (م ۱۰۵۹ق)، با شماره نسخه ۱۹۳۷ که مؤلف، اثر را به سلطان محمد قطب شاه حیدرآباد هند اهداء نموده است. ۲. اوزان و مقادیر، اثر محمد مؤمن بن علی حسینی استرآبادی (قرن ۱۱ق)، با شماره نسخه ۵۳۲۲ که کتاب به عبدالله قطب شاه

فرمانروای گلکنده اهدا شده است. ۳. کاشف الحق یا مناقب قطب شاهی، اثر منسوب شده به معزالدين حسینی اردستانی (قرن ۱۱ق) به تاریخ تألیف ۱۰۵۸ق با شماره نسخه ۱۲۵۷ که به نام عبدالله قطب شاه در حیدرآباد دکن تألیف شده است. ۴. لباب الاحادیث قطب شاهی یا مختصر شرح اربعین اثر محمد بن علی خاتون عاملی (م ۱۰۵۹ق)، با شماره نسخه ۱۸۱۸ که مؤلف، اثر را به سلطان محمد قطب شاه حیدرآباد هند اهداء نموده است. ۵. معالجة الامراض الواقعة من الرأس الى القدم، اثر احمد بن علی حسینی استرآبادی (قرن ۱۰ق)، با شماره نسخه ۵۱۵۴ که برای سلطان محمد قطب شاه تألیف شده است. ۶. میراث، اثر محمد کاظم بن حبیب الله تبریزی (قرن ۱۱ق)، با شماره نسخه ۲۲۷۰ که به سلطان محمد قطب شاه اهداء شده است.

نسخه‌های خطی مرتبط با شیخ محمد خاتون

در میان کتاب‌های وقفی اسدالله، نسخه‌هایی مرتبط با محمد خاتون مشاهده می‌شود. حتی برخی از تراجم نویسان نیز در ملاحظه برخی از این نسخ، به این وضعیت اشاره نموده‌اند. به عنوان مثال، صاحب عیان الشیعه در معرفی چند نسخه از نسخ وقفی اسدالله خاتون نوشته است: «ومن أوقفه علی الآستانة الرضویة مجموعة فی الاشعار مرتبة علی حروف المعجم من حرف الهمزة إلی الیاء لشعراء متعددين كتب علیها أيضا: الواقف الضعیف النحیف ابن شیخ محمد مؤمن، أسد الله الخاتونی. وكتب علی ظهرها أيضا من عواری الزمان عند أقل العباد محمد بن علی الشهیر بابن خاتون العاملی» (امین عاملی، ۱۴۲۱ق: ۲۸۹/۳).

محمد بن خاتون (م ۱۰۵۹ق)، فقیه، عالم ذی فنون، شاعر و از همه مهم‌تر، حدود بیست سال «پیشوا» یا به تعبیر دیگر، نخست‌وزیر یا صدراعظم دولت سلطان عبدالله قطب شاه (حکومت ۱۰۸۳-۱۰۳۵ق) در جنوب هند بود که در منابع فارسی - هندی متقدم، از او با عناوین «شیخ محمد خاتون» و «نواب علامی فهامی شیخ محمد» و مانند آن، یاد شده است. (نک: صاعدی شیرازی، ۱۹۶۱: ۸۰-۳۴؛ ابن طیفور، بی تا: ۲۲۵-۲۲۲) این نسخه‌های خطی مرتبط با شیخ محمد خاتون را در چند دسته می‌توان مطرح نمود:

وجود حواشی و یادداشت‌های ملکیت

تعداد نسخه‌هایی که دارای یادداشت تملک یا مهر شیخ محمد خاتون در مجموعه وقفی اسدالله هستند، زیاد است که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از:

۱. در ظهر ورق اول نسخه تبصرة المتعلمین فی احکام الدین، اثر علامه حلی (م ۷۲۶ق) با شماره ۲۲۸۱، خط و مهر مالکیت محمد بن علی خاتون عاملی موجود است.
۲. در برگ اول نسخه تهذیب الکمال فی اسماء الرجال، اثر یوسف بن عبدالرحمن حافظ مزی (م ۷۴۲ق) با شماره ۳۵۹۵ و نیز نسخه دیگر همین اثر با شماره ۳۵۹۶، خط و مهر مالکیت محمد بن علی مشهور به ابن خاتون عاملی به سال ۱۰۴۳ق وجود دارد.
۳. در ظهر ورق اول الجعفریه یا واجبات الصلاة، اثر محقق کرکی (م ۹۴۰ق) با شماره ۲۳۲۴، خط مالکیت محمد بن علی مشهور به ابن خاتون عاملی به تاریخ ربیع الثانی ۱۰۰۱ق موجود است.

۴. در نسخه حاشیه‌الالفیه، اثر محمد بن احمد عاملی (۱۰۰۸ق)، با شماره ۲۳۶۱، یک یادداشت به تاریخ ۱۰۳۹ق از شیخ محمد خاتون درباره انتقال نسخه به او وجود دارد.
۵. در پشت صفحه اول نسخه الرواشح السماویة فی شرح احادیث الامامیه، اثر میرداماد (م ۱۰۴۰ق) با شماره ۳۶۳۶، خط و مهر مالکیت محمد بن علی خاتون عاملی وجود دارد.
۶. نسخه شرح الاسباب و العلامات، اثر نفیس بن عوض کرمانی (۸۴۲ق) با شماره ۵۱۱۰، به سال ۱۰۴۰ق در تصرف شیخ محمد خاتون بوده است.
۷. در ظهر ورق اول نسخه الفوائد الملیة فی شرح الرسالة النقلیة، اثر شهید ثانی (م ۹۶۵ق) با شماره ۲۵۰۸، خط و مهر محمد بن خاتون عاملی به سال ۱۰۳۶ق وجود دارد.
۸. در نسخه کشف الحقایق فی شرح تقویم الایمان، اثر احمد بن زین‌العابدین علوی عاملی (م ۱۰۵۴ق) با شماره ۲۲۲، یادداشتی وجود دارد که نشان می‌دهد شیخ محمد خاتون، این نسخه خطی را در ۱۰۳۶ق از ورثه میرمحمد مؤمن خریداری کرده است.
۹. در نسخه لباب الانساب و القاب الاعقاب یا نهایة الانساب، اثر علی بن زید بیهقی (م ۵۶۵ق) با شماره ۵۷۴۰، یادداشت تملک محمد بن علی ابن خاتون عاملی نوشته شده در شهر اصفهان و به سال ۱۰۲۸ق وجود دارد.
۱۰. در ظهر ورق اول نسخه اللمعة الجلیة فی معرفة النیة اثر ابن فهد حلی (م ۸۴۱ق) با شماره ۲۵۵۳، یادداشت تملک به خط محمد بن علی معروف بن ابن خاتون عاملی درج شده است.
۱۱. در پشت نسخه المحصل یا محصل افکار المتقدمین و المتأخرین من العلماء و الحكماء و المتکلمین، اثر فخر رازی (م ۶۰۶ق) با شماره ۲۴۴، یادداشت تملک با خط و مهر محمد بن علی بن خاتون عاملی ثبت شده است.
۱۲. در نسخه مختصر المنتهی یا مختصر الاصول اثر ابن حاجب (م ۶۴۶ق) با شماره ۲۹۵۰، یادداشت تملک محمد بن علی الشهیر بابن خاتون عاملی موجود است.
۱۳. روی برگ اول نسخه المراسم العلویة فی الاحکام النبویة، اثر سلار دیلمی (م ۴۶۳ق) با شماره ۲۶۵۸، یادداشت تملک محمد مشهور به ابن خاتون عاملی درج شده است.
۱۴. در ظهر ورق اول نسخه نهایة الاحکام فی معرفة الاحکام، اثر علامه حلی (م ۷۲۶ق) با شماره ۲۶۵۹، یادداشت تملک محمد بن خاتون عاملی به تاریخ رمضان ۱۰۳۹ق درج شده است.
- وجود کتاب‌های استنساخ شده یا نوشته شده برای محمد خاتون در بین نسخه‌های خطی وقفی اسدالله خاتون به کتابخانه آستان قدس رضوی، نسخه‌هایی وجود دارند که این نسخ برای شیخ محمد خاتون یا به دستور و درخواست او کتابت یا نگارش شده‌اند. به عنوان نمونه می‌توان به موارد زیر اشاره نمود.
۱. کتاب مطلع الشمس اثر قاسم بن میر نورالله (قرن ۱۱ق) با شماره نسخه ۳۰۶۴ که در بیان قرائت عاصم بن

ابی النجود کوفی و راویانش و ذکر اختلافات او با سایر قرا (به ترتیب سوره‌های شریفه قرآن) در ذیحجه ۱۰۴۵ق نگاهشته شده و به شیخ محمد بن خاتون عاملی (م ۱۰۵۹ق) اهداء شده است.

۲. در ترقیمه نسخه فراید القلاید فی مختصر شرح الشواهد یا شواهد عینی، اثر محمود بن احمد بدرالعینی (م ۸۵۵ق) با شماره ۱۸۹۶۰ و تاریخ کتابت ۱۰۴۰ق، کاتب، خمیس بن زید بن خلیفه، نوشته است که این نسخه برای شیخ محمد ابن خاتون عاملی (م ۱۰۵۹ق) استنساخ شده است.

وجود تألیفات شیخ محمد خاتون

علامه فهامی شیخ محمد خاتون تألیفات متعددی دارد، همانند: ۱. امامت (کاشف الحق). ۲. توضیح الاخلاق. ۳. حاشیه بر اصول کافی (بخشی از کتاب). ۴. جنگ. ۵. حاشیه جامع عباسی. ۶. خلاصه اخلاق ناصری. ۷. دیوان شعر. ۸. شرح اربعین. ۹. شرح ارشاد علامه حلی. ۱۰. شرح جامع عباسی. ۱۱. شرح مقدمه کتاب خرقه علماء. ۱۲. لباب الاحادیث که در بین نسخه‌های خطی وقفی اسدالله خاتون به کتابخانه آستان قدس رضوی، برخی از آن‌ها وجود دارند، به عنوان نمونه:

۱. ترجمه قطب‌شاهی یا شرح اربعین شیخ بهائی، اثر محمد بن علی خاتون عاملی (م ۱۰۵۹ق)، با شماره نسخه ۱۹۳۷.

۲. لباب الاحادیث قطب‌شاهی یا مختصر شرح اربعین، اثر محمد بن علی خاتون عاملی (م ۱۰۵۹ق)، با شماره نسخه ۱۸۱۸.

۳. کاشف الحق یا مناقب قطب‌شاهی، اثر منسوب شده به معزالدین اردستانی (قرن ۱۱ق) با شماره نسخه ۱۲۵۷ که در واقع، تألیف شیخ محمد خاتون است و توسط معزالدین اردستانی (شاگرد ابن خاتون) کتابت شده است.

نسخه‌های خطی شاگردان و همراهان علامه ابن خاتون

در دوره پیشوایی و صدراعظمی شیخ محمد خاتون (۱۰۵۹-۱۰۳۸ق)، حوزه درسی در حیدرآباد تشکیل شد که به مناسبت آن شاگردانی پرورش یافتند که اکنون از اسامی چند تن از آن‌ها اطلاع داریم و عبارت‌اند از: میرزا محمد بن شرف‌الدین موسوی جزائری حسینی، معزالدین محمد اردستانی، هارون بن خمیس جزائری، علی بن طیفور، نظام‌الدین احمد صاعدی شیرازی، حسن بن علی جامعی و محمدعلی کربلایی، حاجی محمد شفیع. چند نمونه از نسخه‌های خطی شاگردان و همراهان علامه ابن خاتون که در کتابخانه وقفی اسدالله خاتون به آستان قدس رضوی وجود دارد عبارت‌اند از:

نسخه خطی الفوائد العلیه اثر شیخ هارون بن خمیس

الفوائد العلیه فی شرح الاثنی عشریه، اثر شیخ هارون، شرح مزجی استدلالی بر کتاب الصوم الاثنی عشریه شیخ بهایی است که مؤلف در مقدمه اثرش، به نام شیخ محمد خاتون تصریح نموده و از عباراتی درباره او بهره جسته که ملاحظه آن جالب توجه است: «... اشتغلت بتدریس الرسالة الشهیره الساین فی الاقطار مسیر

الشمس المنيره الموسومة مالا ساعدية الصومية تصنيف المولى الاكرم والفقیه الاعظم على الاعیان و نادرة العصر و الزمان قدوة المحققین و اعظم العلما المتبحرین محمد المشتہر ببهاء الدین العاملی قدس الله نفسه الزکیه و افاض على تربته المراحم الربانیة و حیث قد احتویت على مباحث دقیقه و انظار عمیقه و اشارة الى الخلاف فی الاقوال و الروایات مع شدة اختصار لا یکتسبها الا الفقیه الكاسر و الباع الماهر المحیط باقوال الفقها المطلاع على ماخذ الفتوی [...]». (هارون بن خمیس، ۱۰۳۶: ۱) تنها یک نسخه برای الفوائد العلیه، شناسایی شد که در فهرستگان نسخ خطی ایران نیز فهرست شده است (درایتی، ۱۳۹۱: ۴۹۵/۲۴) و البته در کتابخانه وقفی اسدالله خاتون است: کتابخانه آستان قدس رضوی. (فراستی، ۱۳۷۹: ۳۷۸/۲۰، کد دستیابی نسخه: ۲۵۰۹)

نسخه‌های خطی برخی از آثار محمدعلی کربلایی

غالب تراجم نگاران، فقط یک اثر (هادیه قطب‌شاهی) را برای محمدعلی کربلایی ذکر کرده‌اند، ولی با جستجوی در فهرس نسخ خطی، آثار دیگری نیز برای او قابل ذکر است و ما شش اثر از آن را یافتیم که برخی از این نسخه‌ها در کتابخانه وقفی اسدالله خاتون وجود دارند، به عنوان نمونه:

الف. شرح الشافیة: شرحی است بقول و مبسوط به زبان فارسی بر الشافیة فی الصرف، اثر ابن حاجب عثمان بن عمر (م ۶۴۶ق). فعلاً سه نسخه برای این اثر، شناسایی شد که دو مورد از آن‌ها در فهرستگان نسخ خطی ایران فهرست شده‌اند (درایتی، ۱۳۹۱: ۹۲۷/۱۹). یک نسخه خطی متقدم این اثر کربلایی در کتابخانه وقفی اسدالله خاتون است: کتابخانه آستان قدس رضوی. (عرفانیان، ۱۳۷۰: ۱۲، شماره بازیابی نسخه: ۳۸۳۴)

ب. ترتیب ایضاح الاشتباه فی اسماء الرواه (ایضاح الاشتباه فی ضبط تراجم الرجال): اثری رجالی از علامه حلّی (م ۷۲۶ق) است که در آن ضبط صحیح اسامی راویان حدیث درج شده است. محمدعلی کربلایی، مؤلف ترتیب ایضاح الاشتباه فی اسماء الرواه، اسامی رجال ایضاح الاشتباه مرحوم علامه حلّی را به ترتیب حروف اول و دوم و سوم از «باب الالف» تا «باب الیاء» تنظیم کرده است. یک نسخه برای این اثر، شناسایی شد که در کتابخانه وقفی اسدالله خاتون است: کتابخانه آستان قدس رضوی. (غلامی مقدم، ۱۳۸۷: ۱۰۰/۲۷، کد دستیابی: ۳۵۹۲)

جمع بندی پیرامون نسخ وقفی اسدالله

با توجه به این که تعداد قابل توجهی از نسخ خطی وقفی اسدالله خاتون به آستان قدس رضوی، نسخ مربوط به جنوب هند و حیدرآباد است و نیز آثار متعددی از علامی فهامی شیخ محمد خاتون و شاگردانش در این کتابخانه وجود دارند و جمیع قرائن و اطلاعات به دست آمده، به نظر می‌رسد که شخص اسدالله خاتون، با شیخ محمد خاتون پیوند و ارتباط نزدیک دارد. بنابراین، لازم است تا مختصری از شرح حال شیخ محمد خاتون دانسته شود تا بهتر توجه شود که اسدالله خاتون واقف، چه نسبتی با علامی فهامی دارد.

شرح حال مختصر شیخ محمد خاتون

محمد بن علی بن احمد بن علی (نعمه الله) بن خاتون، مشتهر به ابن خاتون، از خاندان مشهور آل خاتون در جبل عامل لبنان هستند (کریمیان، ۱۳۹۳: ۱۴ / مدخل خاتون؛ سلماسی، ۱۳۹۹: ۱۳ / مدخل خاتون) که به ایران و هند مهاجرت نموده‌اند. (برای اطلاع بیشتر، نک: مهاجر، ۱۴۱۰؛ فرهانی منفرد، ۱۳۷۷) ابن خاتون از شاگردان میر محمد مؤمن استرآبادی (م ۱۰۳۴ق) در هند و نیز دایی خود، شیخ بهایی (م ۱۰۳۰ق یا ۱۰۳۱ق)، در ایران بوده است و تألیفات متعددی دارد (استادی، ۱۴۰: سراسر متن) که تقریظ و اجازه‌ای از شیخ بهایی بر ترجمه اربعین بهایی او، قابل توجه است. (به عنوان نمونه، نک: خاتون عاملی، ۱۰۳۷: برگ آخر) او حوزه درسی در حیدرآباد هند برپا نمود و شاگردان متعددی را پرورش داد (به عنوان نمونه، نک: استادی، ۱۴۰۳: سراسر متن) که از جمله مهم‌ترین آن‌ها میرزا محمد بن شرف‌الدین موسوی جزائری حسینی (قرن ۱۱ق) صاحب اثر مفصل *جوامع الکلام فی دعائم الاسلام* است (والازاده، ۱۳۸۳: سراسر متن)

در دوره ۴۶ ساله حکومت عبدالله و با تدبیر نواب اصلی او (علامی فهامی شیخ محمد بن خاتون)، مردم در آسایش و رفاه تقریبی قرار داشتند. شرح وقایع و اقدامات سال‌های زیادی از حکومت سلطان عبدالله در حدیقه *السلاطین قطب‌شاهی* آمده است. (صاعدی شیرازی، ۱۹۶۱: سراسر متن) ابن خاتون در ۱۰۵۸ق با اجازه و رخصت از سلطان عبدالله قطب‌شاه، سفر حج خود را آغاز نمود و حدود پنج جمادی الاول ۱۰۵۹ق قبل از رسیدن به عربستان، به میانه راه و در بندر مخایمن درگذشت. (استادی، ۱۴۰۲: سراسر متن). جنازه‌اش پس از یک سال و در حدود رمضان ۱۰۶۰ق، در نزدیکی محل کارش در حیدرآباد هند دفن شد و اکنون محل زیارت مردم شیعیان جنوب هند است. (عزومی، ۱۹۹۲: ۱۶۰)

اسدالله فرزند شیخ محمد خاتون

واقف نسخ خطی وقفی به آستان قدس رضوی، نام خود را در مهر و یادداشت‌های وقف بر نسخ خطی، این‌گونه درج نموده است: «ابن شیخ محمد مومن اسدالله الخاتونی» و «اسدالله ابن شیخ محمد مؤمن المشتهر بابن خاتون المشهدی عاملی». بنابراین، ظاهراً اسدالله بن محمد خاتون، فرزند شیخ محمد خاتون است. احتمالاً اسدالله خاتون پس از وفات شیخ محمد در سفر حج (۱۰۵۹ق) و تغییرات در مناصب سیاسی حکومت قطب‌شاهی حیدرآباد هند، به ایران، یعنی دیار زندگانی قبلی پدر خویش، بازگشته است و یا این‌که پیش‌تر از آن، در مشهد الرضا (ع) ساکن و ارثیه شیخ محمد خاتون را که نسخ خطی کتابخانه محمد خاتون نیز در آن‌ها بوده، از وصی او یا نماینده شاه عبدالله قطب‌شاه (علامه فلسفی، ۱۳۸۶: ۶۵) تحویل گرفته است، همانطور که نصرآبادی در تذکره خود به آن اشاره نموده است: «شیخ محمد خاتون [...] به هندوستان رفته بخدمت عبدالله قطب‌شاه کمال اعتبار بهم رسانیده، در آنجا فوت شد. امانت دثار و دیانت شعاع، میرزا اسد [بیگ، همسفر حج وفات ابن خاتون] را وصی خود کرده، جمیع اسباب خود را به او داد که در ایران به ورثه او برساند. همه را بلاقصور به ورثه رسانید و شاهد بسیار دارد یکی از آن جمله، فقیرم [...]». (نصرآبادی اصفهانی، ۱۳۱۷: ۱۶۰-۱۵۹)

نکاتی درباره کتابخانه وقفی و شیخ محمد خاتون

اکنون که اطلاعات و مطالبی پیرامون کتابخانه وقفی اسدالله به آستان قدس رضوی و نیز پیوند و ارتباط او با شیخ محمد خاتون، پیشوای دولت قطب شاهی مشخص شد، مناسب است نکاتی نیز درباره نسخه‌های وقفی و کتابخانه شخصی شیخ محمد خاتون مورد توجه قرار گیرد.

احتمالات منشأ موجودی کتابخانه وقفی اسدالله خاتون

درست است که نسخه‌هایی خطی توسط اسدالله خاتون به آستان قدس رضوی وقف گردیده و در میان آن‌ها نسخه‌های از شیخ محمد خاتون و شاگردانش و حکومت قطب شاهی وجود دارند، اما الزاماً این وضعیت نشانگر این واقعیت نیست که همه نسخه‌های خطی وقف شده به آستان قدس رضوی، متعلق به شیخ محمد خاتون هستند. به عبارت دیگر، می‌توان چندین احتمال پیرامون وضعیت کلی این نسخه‌های وقفی ارائه داد که عبارت‌اند از:

۱. ۴۰۰ نسخه وقفی به آستان قدس رضوی، شامل نسخه‌هایی از شخص اسدالله خاتون و نیز پدرش، شیخ محمد خاتون و نیز برخی از نسخه‌های هندی است که گویا نه از کتابخانه شخصی شیخ محمد خاتون باشند و نه از کتابخانه شخصی اسدالله خاتون. این احتمال، بعید به نظر می‌رسد، زیرا از آنجایی که در مدت کوتاهی از درگذشت شیخ محمد خاتون (۱۰۵۹ق) و ارسال کتابخانه به ایران و مشهد (حدود ۱۰۶۱ق یا ۱۰۶۲ق)، این ۴۰۰ نسخه خطی، در ۱۰۶۷ق (حدود پنج سال از قرار گرفتن در مشهد) وقف آستان قدس رضوی شده‌اند. این وضعیت می‌تواند گویای این نکته باشد که ظاهراً اسدالله خاتون، اهل کتاب و پژوهش نبوده، بنابراین به نظر نمی‌رسد که او کتابخانه شخصی داشته باشد که مجموعه وقفی به آستان قدس رضوی، شامل این مجموعه، بعلاوه نسخ شیخ محمد خاتون باشند. درباره نسخه‌های هندی متفرقه نیز، دلیل روشنی وجود ندارد که این نسخه‌ها از آن شیخ محمد خاتون نباشند و قاعدتاً فقط نسخه‌های تملکی شیخ محمد، به عنوان ارثیه‌اش به ایران منتقل شده‌اند.

۲. احتمال دیگر آن است که چون شیخ محمد خاتون، قبل از مهاجرت به هند، در مشهد الرضا (ع) ساکن بوده، ممکن است که نسخه‌هایی در مشهد داشته و نسخه‌های ارسالی بعدی از هند، به این نسخ قبلی افزوده شده باشند. این حالت نیز، تفاوتی در اصالت کتابخانه شخصی شیخ محمد خاتون ایجاد نمی‌کند و می‌توان گفت که تمامی ۴۰۰ نسخه وقفی به آستان قدس رضوی، درواقع موجودی کتابخانه شخصی شیخ محمد خاتون هستند.

۳. احتمال قابل توجه آخر این است که تمامی ۴۰۰ نسخه خطی وقفی، نسخه‌های کتابخانه خاتون در هند بوده‌اند که از آنجا به ایران منتقل و به آستان قدس رضوی وقف شده‌اند.

وضعیت کتابخانه شیخ محمد خاتون

اگر تمامی نسخه‌های وقفی اسدالله خاتون به آستان قدس رضوی را، نسخه‌های کتابخانه شیخ محمد خاتون در نظر بگیریم، لازم به توجه است که کتابخانه علامه فهامی، بیشتر از این موجودی را داشته است. به این معنی

که در حالات مختلفی، ممکن است تعدادی از نسخ خطی کتابخانه شخصی او از این مجموعه آستان قدس رضوی، جامانده باشد که شامل بعضی از موارد ذیل است:

الف. نسخ خطی که شیخ محمد خاتون در هند به افرادی امانت داده (چه خوانندگان نسخه و چه کاتبان موجب‌گیر، جهت نسخه‌برداری) و در نزد ایشان جا مانده است. به این معنی که ممکن است برخی از نسخه‌هایی که اکنون در هند وجود دارند و یا در دوره‌های بعدی از هند به ایران منتقل شده باشند، از موجودی نسخه‌های تملکی شیخ محمد خاتون باشند. (مثلاً لازم است برخی از نسخه‌هایی که در تاریخ ۱۱۴۵ق، توسط نادرشاه افشار از هند به کتابخانه آستان قدس رضوی منتقل شده‌اند، از این حیث مورد بررسی قرار گیرند. به عنوان نمونه، نسخه خطی الاربعون (ترجمه قطب‌شاهی) با شماره ۱۹۳۸ به تاریخ ۱۲ رمضان ۱۰۴۶ق که توسط عبدالعلی بن محمد علی حکم‌آبادی نطنزی کتابت شده است).

ب. نسخی که در زمان جوانی و تحصیل شیخ محمد خاتون در مشهد یا قزوین در نزد افراد دیگر، جا مانده است، زیرا او از ابتدای امر، اهل تهیه نسخ خطی بوده است. (به عنوان نمونه، نک: عاملی، ۹۴۵: نسخه ۱۰۰۷۰)

ج. نسخ خطی که شیخ محمد خاتون در سفر چندساله‌اش به ایران و اصفهان به افرادی امانت یا سفارش داده (چه خوانندگان نسخه و چه کاتبان موجب‌گیر، جهت نسخه‌برداری) و در نزد ایشان جا مانده است.

د. نسخ خطی که ممکن است در طول مسیر انتقال کتابخانه شخصی شیخ محمد خاتون از جنوب هند به ایران و مشهد، احتمالاً در بین راه، از کتابخانه او جدا شده باشند. به عنوان نمونه، برای تمامی موارد ذکر شده بالا، می‌توان از برخی نسخه‌های تملکی و یا مرتبط با ابن خاتون، در کتابخانه مجلس شورای اسلامی یاد کرد که طی جستجویی فقط در کتابخانه مجلس، حدود پنج نسخه تملکی و سه نسخه مشکوک به تملک از ابن خاتون شناسایی شد که عبارت‌اند از:

۱. برهان السداد فی شرح الارشاد، اثر محمد بن احمد خاتون عاملی، شماره نسخه ۸۶۲۴، به تاریخ قرن ۱۱ق.
۲. حاشیه حاشیه شرح تجرید، اثر محمد بن ابراهیم خطیب‌زاده، شماره نسخه ۱۷۴۵، به تاریخ قرن ۱۰ق.
۳. قواعد الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام (بعلاوه: حاشیه قواعد الاحکام؛ جامع الفوائد فی شرح خطبه القواعد)، اثر حسن بن یوسف حلی، شماره نسخه ۷۹۱۵۰، به تاریخ ۹۷۷ق.
۴. مجموعه (التکلیفیه و آثار دیگر)، اثر محمد بن مکی عاملی، شماره نسخه ۱۰۰۷۰، به تاریخ ۹۴۵ق.
۵. مجموعه (سواد اعظم؛ شامل بیش از ۱۵۵ مطلب)، اثر محمد بن علی خاتون عاملی، شماره نسخه ۵۱۳۸، به تاریخ قرن ۱۱ق.

در بررسی نسخه‌های شناسایی شده از کتابخانه مجلس، مشاهده شد که هیچ‌کدام از این نسخه‌ها در بردارنده مهر وقف اسدالله خاتون یا حاشیه و یادداشتی از او نیستند، این در صورتی است که تمامی نسخه‌های وقفی اسدالله مؤمن خاتون عاملی به کتابخانه آستان قدس رضوی، مهر و یادداشت وقف او را دارند. بنابراین، ظاهراً این نسخه‌ها و مانند آن‌ها، به دست اسدالله خاتون نرسیده بودند.

نتیجه

شرح حالی از اسدالله بن محمد مؤمن عاملی یافت نشد، صرفاً برخی نویسندگان به واسطه کتاب‌های وقفی او، اشاره‌ای به نام و اطلاعات حاصل از این وقف نموده‌اند. از سوی دیگر، با اینکه جستجوی فراوانی و وقت زیادی صرف شد، اما از ۴۰۰ نسخه خطی وقف شده توسط اسدالله خاتون به آستان قدس رضوی، حدود ۲۵ نسخه خطی وقفی ابن خاتون، به دلایل مختلفی شناسایی نشد. پس از بررسی فهرست حدود ۳۷۵ نسخه به دست آمده از مجموعه ۴۰۰ نسخه‌ای وقفی آستان قدس رضوی، اطلاعاتی مختلفی به دست آمده که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از: ۱. در میان این نسخه‌ها، نسخ متعددی یافت شدند که به حکومت و شاهان قطب‌شاهی مربوط هستند. برخی از این نسخه‌ها عبارت‌اند از: ترجمه قطب‌شاهی، *اوزان و مقادیر*، مناقب قطب‌شاهی، لباب الاحادیث قطب‌شاهی، *معالجة الامراض الواقعة*، میراث، که هر دو به خاطر سلطان محمد قطب‌شاه تألیف شده است. ۲. در میان کتاب‌های وقفی اسدالله، نسخه‌هایی مرتبط با محمد خاتون مشاهده می‌شوند. این نسخه‌های خطی را در چند دسته می‌توان مطرح نمود: نسخه‌های زیادی که دارای یادداشت تملک یا مهر شیخ محمد خاتون هستند یا نسخی که برای شیخ محمد خاتون یا به دستور و درخواست او کتابت یا نگارش شده‌اند. ۳. نسخه‌هایی نیز در این کتابخانه وجود دارند که از شاگردان و همراهان علامه ابن خاتون می‌باشند، همانند: نسخه خطی *الفوائد العلیة* اثر شیخ هارون بن خمیس و نیز نسخه‌های خطی آثار محمدعلی کربلایی «شرح الشافیة و ترتیب ایضاح الاشتباه فی اسماء الرواة». با توجه به این که تعداد قابل توجهی از نسخ خطی وقفی اسدالله خاتون به آستان قدس رضوی، نسخ مربوط به جنوب هند و حیدرآباد است و نیز آثار متعددی از علامی فهامی شیخ محمد خاتون و شاگردانش در این کتابخانه وجود دارد و مبنی بر جمیع قرائن و اطلاعات به دست آمده، به نظر می‌رسد که شخص «اسدالله ابن شیخ محمد مؤمن المشتهر بابن خاتون المشهدی عاملی»، فرزند شیخ محمد خاتون است. اگر تمامی نسخه‌های وقفی اسدالله خاتون به آستان قدس رضوی را، نسخه‌های کتابخانه شیخ محمد خاتون در نظر بگیریم، لازم به توجه است که کتابخانه علامه فهامی، بیشتر از این موجودی را داشته است. به این معنی که در حالات مختلفی، ممکن است تعدادی از نسخ خطی کتابخانه شخصی او، از این مجموعه آستان قدس رضوی، جامانده باشند.

منابع

۱. ابن طیفور. (بی تا). *حدایق السلاطین*. تصحیح شریف النساء انصاری. دهلی: چاپ نعمانی پریس.
۲. استادی، کاظم. (۱۴۰۰). «معرفی و بررسی کهن‌ترین نسخه خطی الغیبة منسوب به نعمانی». *انتظار موعود*. (شماره ۷۵)، ۱۰۹-۷۵.
۳. استادی، کاظم (۱۴۰۲ الف). «مآخذشناسی انتساب حدیقة الشیعة به مقدس اردبیلی». میراث شهاب. (شماره ۱۱۱)، ۲۲۴-۲۰۷.
۴. استادی، کاظم. (۱۴۰۲ ب). «آثار و تألیفات شیخ محمد خاتون عاملی». *مخطوط (شماره ۱/۱۴۰۲)*. قم: کتابخانه رضا استادی.

۵. استادی، کاظم. (۱۴۰۲ج). «بررسی تاریخ وفات شیخ محمد خاتون». مخطوط (شماره ۲/۱۴۰۲). قم: کتابخانه رضا استادی.
۶. استادی، کاظم. (۱۴۰۲د). علامه شیخ محمد ابن خاتون عاملی. (شماره ۳/۱۴۰۲). قم: کتابخانه رضا استادی.
۷. استادی، کاظم. (۱۴۰۳)، «شرح حال و آثار محمد علی کربلایی مؤلف کتاب کشف الآیات قطب شاهی». سفینه. (شماره ۸۱)، در حال انتشار.
۸. امین عاملی، سید محسن. (۱۴۲۱). اعیان الشیعه. بیروت: دارالتعارف.
۹. امینی، محمد حسین، و سید محمود مرعشی نجفی. (۱۳۹۷). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی. ج ۴۹. قم: کتابخانه عمومی آیه الله مرعشی نجفی.
۱۰. بلگرامی، علی اصغر. (۱۹۲۴). مآثر دکن (متضمن بر حالات عمارات و آثار بلده حیدرآباد و مضافات بلده). حیدرآباد: دارالطبع سرکار عالی.
۱۱. بی نام. (بی تا). فهرست کتابخانه بانک پیور خدابخش، شهر پتنا: <http://kblibrary.bih.nic.in>
۱۲. تهرانی، آقابزرگ. (بی تا). طبقات اعلام الشیعه. تحقیق علینقی منزوی. قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
۱۳. درایتی مصطفی. (۱۳۹۱). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران. تهران: کتابخانه ملی.
۱۴. سلماسی، مهدی. (۱۳۹۹). «آل خاتون». دائرة المعارف بزرگ اسلامی. ج ۳. تهران: دائرة المعارف بزرگ اسلامی. مدخل ابن خاتون. ویرایش جدید سایت اینترنتی ۱۳۹۹/۳/۱۹ش.
۱۵. شاکری، رضمانعلی. (۱۳۶۷). گنج هزارساله: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی قبل و بعد از انقلاب. مشهد: آستان قدس رضوی.
۱۶. شاکری، رضمانعلی. (۱۳۸۰). واقفین عمده کتاب به کتابخانه آستان قدس رضوی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
۱۷. صاعدی شیرازی، نظام‌الدین احمد. (۱۹۶۱). حدیقه السلاطین قطب شاهی. حیدرآباد: بی نا.
۱۸. عرفانیان، غلامعلی و مصطفی مهدی زاده. (۱۳۷۰). کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی. (مجلد ۱۲). مشهد: آستان قدس رضوی.
۱۹. عزمی، راحت. (۱۹۹۲). علامه ابن خاتون. حیدرآباد: باب العلم سوسائٹی.
۲۰. علامه فلسفی، احمد. (۱۳۸۶). مکاتبات سلطان عبدالله قطب شاه. تهران: وزارت امور خارجه.
۲۱. غلامی مقدم، براتعلی. (۱۳۸۷). کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی. (مجلد ۲۷). مشهد: آستان قدس رضوی.
۲۲. فراستی، محمدعلی، و براتعلی غلامی مقدم. (۱۳۷۹). کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی (مجلد ۲۰). مشهد: آستان قدس رضوی.
۲۳. فرهانی منفرد، مهدی. (۱۳۷۷). مهاجرت علمای شیعه از جبل عامل به ایران در عصر صفوی. تهران: امیرکبیر.
۲۴. کریمیان، لیلی. (۱۳۹۳). «آل خاتون». دانشنامه جهان اسلام. ج ۱۴. تهران: بنیاد دائرة المعارف اسلامی.
۲۵. مهاجر، جعفر. (۱۴۱۰ق). الهجرة العاملیة إلى ایران فی العصر الصفوی (اسبابها التاریخیه و نتائجها الثقافیه و السیاسیه). بیروت: دارالروضة.
۲۶. نصرآبادی اصفهانی، محمد طاهر. (۱۳۱۷). تذکره نصرآبادی. تهران: ارمغان.
۲۷. والا زاده، ابوالفضل، و ابوالفضل حافظیان. (۱۳۸۳). «نگاهی به کتاب جوامع الکلام فی دعائم الاسلام». سفینه. (شماره ۳)، ۱۳۳-۱۵۵.

نسخ خطی

۱. ابن حاجب، عثمان بن عمر. (۶۹۹ق). مختصر المنتهی. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۲۴۴.

۲. بدرالعینی، محمود بن احمد. (۱۰۴۰ق). فرايد القلايد في مختصر شرح الشواهد. مشهد: كتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۲۴۴.
۳. بیهقی، علی بن زید. (قرن ۹ق). لباب الانساب و القاب الاعقاب. مشهد: كتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۵۷۴۰.
۴. تبریزی، محمدکاظم بن حبیب الله. (۱۰۳۳ق). میراث. مشهد: كتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۲۲۷۰.
۵. جزائری، هارون بن خمیس. (قرن ۱۱ق). الفوائد العلیة فی شرح الاثنی عشریة. مشهد: كتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۲۵۰۹.
۶. حافظ مزی، یوسف بن عبدالرحمن. (قرن ۸ق). تهذیب الكمال فی اسماء الرجال. مشهد: كتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۳۵۹۵.
۷. حسینی استرآبادی (میرداماد)، میر محمدباقر بن محمد (قبل از ۱۰۵۹ق)، الرواشح السماویة فی شرح احادیث الامامیه. مشهد: كتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۳۶۳۶.
۸. حسینی استرآبادی، احمد بن علی. (قبل از ۱۰۶۷ق). معالجة الامراض الواقعة من الرأس الى القدم. مشهد: كتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۵۱۵۴.
۹. حسینی استرآبادی، محمد مؤمن بن علی. (قبل از ۱۰۶۷ق). اوزان و مقادیر. مشهد: كتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۵۳۲۲.
۱۰. حلی، ابن فهد. (۹۷۶ق). اللمعة الجلیة فی معرفة النیة. مشهد: كتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۲۵۵۳.
۱۱. حلی، حسن بن یوسف. (۷۵۳ق). تبصرة المتعلمین فی احكام الدین. مشهد: كتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۲۲۸۱.
۱۲. حلی، حسن بن یوسف. (۸۷۰-۸۵۹ق). نهاية الاحكام فی معرفة الاحكام. مشهد: كتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۲۶۵۹.
۱۳. حلی، حسن بن یوسف. (۹۷۷ق). قواعد الاحكام فی معرفة الحلال و الحرام (بعلاوه: حاشیه قواعد الاحكام؛ جامع الفوائد فی شرح خطبه القواعد). تهران: كتابخانه مجلس. شماره نسخه ۷۹۱۵۰.
۱۴. خاتون عاملی، محمد. (۱۰۳۷ق). ترجمه قطب شاهی (ترجمه اربعین شیخ بهایی). تهران: كتابخانه مجلس. شماره نسخه ۳۳۴ س.
۱۵. خاتون عاملی، محمد بن احمد. (قرن ۱۱ق). برهان السداد فی شرح الارشاد. تهران: كتابخانه مجلس. شماره نسخه ۸۶۲۴.
۱۶. خاتون عاملی، محمد بن علی. (۱۰۳۵ق). لباب الاحادیث قطب شاهی. مشهد: كتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۱۸۱۸.
۱۷. خاتون عاملی، محمد بن علی. (۱۰۴۶ق). الاربعون. ترجمه قطب شاهی. مشهد: كتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۱۹۳۸.
۱۸. خاتون عاملی، محمد بن علی. (قبل از ۱۰۶۷ق)، ترجمه قطب شاهی. مشهد: كتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۱۹۳۷.
۱۹. خاتون عاملی، محمد بن علی. (قبل از ۱۰۶۷ق). كاشف الحق. منسوب به معزالدين حسینی اردستانی (قرن ۱۱ق). مشهد: كتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۱۲۵۷.
۲۰. خاتون عاملی، محمد بن علی. (قرن ۱۱ق). مجموعه (سواد اعظم؛ شامل بیش از ۱۵۵ اثر). تهران: كتابخانه مجلس. شماره نسخه ۵۱۳۸.

۲۱. خطیب زاده، محمد بن ابراهیم. (قرن ۱۰). حاشیه حاشیه شرح تجرید. تهران: کتابخانه مجلس. شماره نسخه ۱۷۴۵.
۲۲. سلار دیلمی، حمزه بن عبدالعزیز. (۷۰۲ق). المراسم العلویة فی الاحکام النبویه. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۲۶۵۸.
۲۳. عاملی جبعی، زین الدین بن نورالدین. (قرن ۱۰ق). الفوائد الملیه فی شرح الرسالة النقلیة. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۲۵۰۸.
۲۴. عاملی، محمد بن احمد. (۱۰۰۳ق). حاشیه الالفیه. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۲۳۶۱.
۲۵. عاملی، محمد بن مکی. (۹۴۵ق). مجموعه (التکلیفیه و آثار دیگر). تهران: کتابخانه مجلس. شماره نسخه ۱۰۰۷۰.
۲۶. علوی عاملی، احمد بن زین العابدین. (۱۰۲۳ق). کشف الحقایق فی شرح تقویم الایمان. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۲۲۲.
۲۷. فخررازی، محمد بن عمر. (۹۶۱ق). محصل افکار المتقدمین و المتأخرین من العلماء و الحكماء و المتکلمین. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۲۴۴.
۲۸. قاسم بن میر نورالله. (۱۰۴۵ق). مطلع الشمس. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۳۰۶۴.
۲۹. کربلایی، محمد علی. (۱۰۵۷ق). هادیه قطب شاهی در استخراج آیات الهی. تهران: کتابخانه ملک. شماره نسخه ۲۰۷۲.
۳۰. کربلایی، محمد علی. (قرن ۱۱ق). ترتیب ایضاح الاشتباه فی اسماء الرواه. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی. نسخه شماره ۳۵۹۲.
۳۱. کربلایی، محمد علی. (قرن ۱۱ق). شرح شافیه. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۳۸۳۴.
۳۲. کرکی، علی بن حسین. (۹۵۲ق). الجعفریه. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۲۳۲۴.
۳۳. کرمانی، نفیس بن عوض. (۱۰۲۵ق). شرح الاسباب و العلامات. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی. شماره نسخه ۵۱۱۰.